

Venäjän geopolitiikka, geoekonomia ja yritysten käyttäytyminen

A n t t i H e l a n t e r ä

Johdanto

Viime vuosikymmen oli Venäjälle ulkoisen heikkouden ja geopolittisten tappioiden aikaa. Keski- ja Itä-Euroopan maat (KIE-maat) loitonivat sen vaikutuspiiristä ja myös IVY-maat itsenäistyivät. Klassisen geopolitiikan käsittein Venäjän todettiin yleisesti kärsineen geopolitiikassaan tappioita, kun se menetti vaikutuspiiristään keskeisiä puskurivyöhykkeitä Itä-Euroopassa, Kaukasuksella ja Keski-Aasiassa (ks. esim. Kolosov & Turovski 2000, 20-35; Kolosov & Mironenko 2001; 215-234, Lavrov 2001).

Samalla vuosikymmen merkitsi ennen kaikkea Venäjän avautumista ympäröivään maailmaan. Venäjä on ulkosuhteitaan koskevissa tavoitteenasetteluissa määrittänyt integroitumisen keskeiseksi tavoitteekseen ja myös maan kansainvälisen painoarvon säilyttämisen välttämättömäksi edellytykseksi (Kontseptsija natsionalnoi bezopasnosti Rossijskoi federatsii 2000; Ministerstvo inostrannyh del RF 2001).

Neuvostoliiton geopolittinen mahti perustui laajan pinta-alan lisäksi omiin resursseihin ja mahdollisimman korkeaan omavaraisuuteen. Omavaraisuuden ja sulkeutumisen strategia limittyi siis yhteen geopolittisesti voimakkaan valtion luomisen kanssa. Venäjän nykyinen geoekonominen heikkous johtuikin Neuvostoliiton geopolittisen vahvuuden luomiseen tähänneistä strategisista talous- ja ulkomaankauppapolitiikan sekä maan aluerakenteiden kehitystä koskeneista valinnoista.

Venäjän ja entisen Neuvostoliiton valtapiiriin

kuuluneiden maiden kehitys 1990-luvulla havainnollistaa hyvin perinteisten geopolittisten näkökulmien riittämättömyyttä maiden kansainvälisen aseman tai niiden voiman ja vaikutusvallan tutkimuksessa. Valtioiden taloudellista voimaa ja kilpailukykyä ja vaikutusvaltaa tutkiva geoekonomia onkin sekä lännessä että Venäjällä saanut kasvavaa huomiota maiden kansainvälisen aseman määrittelyssä (Grover 1993; Helanterä 2000; Kotsetov 1999; Kuzik 2001; Luttwak 1993; Mironenko 1999; Neklessa 1999; Neklessa 2001; O'Loughlin & Anselin 1996a; O'Loughlin & Anselin 1996b).

Venäjän ja sen valtapiiriin kuuluneiden KIE-maiden ja itsenäistyneiden IVY-maiden talouskehityksessä 1900-luvulla korostui vanhojen verkostojen disintegraatio. Geopolitiikan näkökulmasta maat loitontuivat vanhasta leiristään. Myös monet keskeiset talouden integraatiota ylläpitäneet tekijät menettivät merkitystään. Etenkin KIE-maat irrottautuivat tiiviistä talousintegraatiosta sosialistiseen leiriin ja Venäjään. Myös IVY-maiden kehityksessä on ollut samoja piirteitä. Rinnan geopolittisen muutoksen kanssa on ollut käynnissä myös perusteellinen geoekonominen muutos, jonka seurauksena Venäjän kansainväliset taloussuhteet ja etenkin suhteet itäiseen Eurooppaan ovat saaneet kokonaan uusia muotoja.

Viime vuosikymmen nosti yritykset transitiotalouksissa talouden keskeisiksi päätöksentekijöiksi. Muuttuneet päätöksentekomekanismit korostivat yritysten kilpailukyyn ja yritysverkostojen merkitystä myös valtioiden välisten toimintojen todellisina toteuttajina.

Tässä artikkelissa analysoidaan Venäjän nykyistä geoekonomista asemaa ja sen juuria. Erityisesti analysoidaan Venäjän ja sen vallasta irtautuneiden

KIE- ja IVY-maiden geokonomisia suhteita. Artikkelissa hahmotellaan etenkin yritysten toimien ja päätöksenteon merkitystä sekä tämän vaikutusta talousintegraatioon ja Venäjän kansainväliseen asemaan.

Neuvostoliiton geopoliittisesta mahdista Venäjän geokonomiseen heikkouteen

Neuvostoliitto hallitsi kylmän sodan geopolitiikan toisena supervaltana laajaa pinta-alaa Euroopan sydäimestä Euraasian mantereen halki Tyynenmeren rannalle. Sen sotilaallinen mahti perustui Euraasian mannermassan luonnonrikkauksien jalostamiseen aseiksi ja mahdollisuuden keskittää kansantalouden resursseja aseteknologian kehittämiseen.

Etenkin toisen maailmansodan jälkeen luonnonvarojen tuotannon kasvattaminen edellytti huomattavia investointeja. Luonnonvarojen hyödyntämisen painopiste siirtyi yhä syvemmälle Euraasian mantereeseen sisäosiin. Öljyn, kaasun, hiilen ja raudan tuotannon maantieteellinen painopiste etääntyi maan väestöllisistä ydinalueista Euroopassa. Samalla talouden alueellinen painopiste etääntyi Euroopan SEV-maista ja Länsi-Euroopasta, joka on nyt Venäjän ulkoisen talousintegraation tärkein kohdealue.

Klassisen geopolitiikan silmin Neuvostoliiton/Venäjän asema kaksinaapaisen maailman mantereisena suurvaltana on nojautunut Euraasian mannermassan – ”heartlandin” – hallintaan. Esimerkiksi Aleksandr Dugin on pitänyt Euraasian mantereen valloitusta jopa Venäjän historiallisena tehtävänä (Dugin 1997, 196–198). Nimellisesti Venäjä valloitti mantereen pohjoisosat hallintaansa 1500–1600-luvuilla, mutta pitkään 1900-luvulle asti laaja taloudellinen toiminta – esimerkiksi kaivostoiminta ja teollisuus – rajoittui Uralille ja sen länsipuolisille alueille (ks. myös Helanterä & Tynkkynen 2002).

Toisen maailmansodan aikana teollisuutta siirrettiin Uralille ja Länsi-Siperiaan. Laajaan taloudelliseen käyttöön Uralin itäpuoliset alueet otettiin kuitenkin vasta sodan jälkeen. Geopoliittisen mahdin kasvun ja valtapiirin pinta-alan laajentamisen rinnalla myös maan sisällä tapahtui geopoliittiseen asemaan olennaisesti liittyneitä aluerakenteellisia muu-

toksia. Ne liittyvät keskeisesti maan nykyiseen geokonomiseen asemaan ja suhteisiin muihin Euroopan maihin.

Neuvostoliitto ajautui viimeistään loppuvuosiin eksteniivisen kasvun oravanpyörään, mikä selittää myös monia piirteitä sen nykyisessä geokonomisessa asemassa. Maan talous oli 1970-luvulta lähtien yhä riippuvaisempi luonnonolosuhteiltaan hankalien alueiden luonnonvaroista sekä niiden viennistä saaduista valuuttatuloista. Vielä vuonna 1965 ns. Toisen Bakun – lähinnä Tatarstan ja Baskiria – alue tuotti kolme neljäsosaa Neuvostoliiton öljystä ja tuotanto kasvoi siellä vuoteen 1975 asti. Länsi-Siperian osuus öljyn tuotannosta kasvoi tämän jälkeen hyvin nopeasti ja oli vuonna 1985 jo 70 prosenttia. Venäjä tuotti Neuvostoliiton kaasusta vuonna 1970 vain 40 prosenttia, ja kaasun tuotannon painopiste siirtyi Länsi-Siperiaan vasta tämän jälkeen. Länsi-Siperian osuus Venäjän kaasun tuotannosta nousi vuoden 1975 noin 27 prosentista vuoteen 1988 mennessä 70 prosenttiin (Symons 1990, 145–156; Rom & Dronov 1997, 300). Luonnonvarojen tuotantoon tehtyjen massiivisten investointien tuotto alkoi kuitenkin laskea. Yhtenä syynä olivat yhä ankarammat luonnon asettamat vastukset. Esimerkiksi öljyntuotantoon tehdyt investoinnit kaksinkertaistuivat vuosien 1975 ja 1985 välisenä aikana, mutta öljyntuotannon kasvu pysähtyi 1980-luvulla (Gaidar 1998, 51).

Neuvostoliitto kävi siis samanaikaisesti läpi kahden laajenemisen prosessia. Yhtäällä se laajensi sotilaalliseen voimaan nojautunutta geopoliittista valtaansa maansa rajojen ulkopuolella. Toisaalla sen oli pakko laajentua maansa rajojen sisällä, mikä vaati valtavia investointeja. Yhä suurempi osa öljystä ja kaasusta tuotettiin ikirouta-alueilla, ja raudan ja teräksen tuotanto vaati yhä pitempiä kuljetuksia. Suunnitelmataloudessa resursseja voitiin keskittää laajentumisen projektiin ja kuljetuskustannusten subventoimiseen. Nojautuminen omiin Euraasian mantereiden resursseihin teki maasta geopoliittisesti vahvan, mutta samalla kylvettiin nykyisen ongelmallisen geokonomisen aseman siemenet.

Neuvostoliitto oli sotilaallis-poliittinen eikä kaupallis-taloudellinen suurvalta. Venäjä ja Neuvostoliitto eivät ole pyrkineet vaurastumaan kaupan ja

vaihdannan avulla, vaan sisäisiä resursseja mobiilisoimalla (ks. esim. Gloveli 2000). Euraasian manteehallinta ja sen luonnonvarojen hyödyntäminen muodostivat sekä geopoliittisen että geoeconomisen aseman ytimen. Geoeconomisen kehityksen palveli geopoliittisen voiman kasvattamista, ja talouden strategiset linjanvedot alistettiin geopoliittisten päämäärien saavuttamiselle. Geoeconomisten rakenneiden alistaminen geopoliittisen aseman vahvistamiselle saneli keskittymisen raskaan teollisuuden ja luonnonvarojen tuotannon kasvattamiseen maan rajojen sisällä. Talouden kehityksessä laiminlyötiin sotateollisen kompleksin ulkopuolinen tuotanto sekä toimintojen ulottaminen maan rajojen ulkopuolelle. Samaan aikaan markkinatalousmaiden taloudellinen voima alkoi yhä enemmän perustua valtioiden rajat ylittävään yritystoimintaan. Neuvostoliitossa runsaan asevarustelun mahdollistanutta talouden toimintaa kehitettiin geopolitiikan ehdoilla, kun lännessä talouden vahvuus ja kasvu perustuivat yhä enemmän ulkomaankauppaan ja yritystoimintaan yli rajojen.

Neuvostoliitto siis rakensi geopoliittisen mahtinsa suljettuna muulta maailmalta. Sekä kansalaisten että talouselämän kontaktit ympäröivään maailmaan olivat hyvin ohuet. Kaupan ja talouden kysymysten painoarvo myös ulkopolitiikan hoidossa oli verraten vähäinen (ks. esim. Štšetinin 2001). Pääosavientituloista tuli öljystä ja kaasusta. Viennin jatkuvuus ja kasvattaminen olivat vaatineet talouden laajentumista suurin investoinnein ankariin luonnonolosuhteisiin. Esimerkiksi alueet Keski-Venäjällä ja jopa Moskovan ympäristössä jäivät kehityksessä lapsipuolen asemaan, ja niiden teollisuus oli verraten kehittymätöntä.

Neuvostoliiton integraatio ympäröivään maailmaan oli hyvin pistemäistä. Öljy ja kaasu virtasivat putkia pitkin maailmanmarkkinoille ja ulkomaankaupan hallinnon virkamiehet hoitivat kaupan vaatimat kontaktit ulkomaailmaan. Näin kehittyivät hyvin puutteelliset edellytykset integroitua 1990-luvun alussa avautuneeseen maailmaan. Venäjän epätydyttävän geoeconomisen tilanteen juuret ovat näissä asetelmissä. Ulkomaankauppa perustui tiiviisti paikkaan sidottuihin raaka-aineisiin, jotka kuljetettiin putkia pitkin vientimarkkinoille. Ulkomaiden

markkinoilla toimimisen perinnettä tai osaamista ei ollut. Geopoliittisen vahvuuden luomiseen ja ylläpitoon tähdännyt järjestelmä loi siis hyvin vajavaiset edellytykset sopeutua toimintaympäristön muutokseen 1990-luvulla.

1990-luvun geoeconomisen muutos

Venäjä ja KIE-maat

KIE-maiden ja entisen Neuvostoliiton muodostaman alueen poliittiset muutokset hajottivat verraten nopeasti Moskovan johtaman geopoliittisen leirin. Geoeconomiset muutokset ovat sen sijaan olleet hitaampia ja asteittaisia. KIE-maiden selkeää irrottumista ja IVY-maiden vähittäistä etäännyttämisestä Moskovan geopoliittisesta vallasta on seurannut saman kaltainen geoeconomisen kehitys. Muutoksessa on keskeistä Venäjän ja entisen Neuvostoliiton geopoliittiseen valtapiiriin kuuluneiden maiden välisen kaupan vähentyminen. Venäjä on menettänyt asemiaan entisten ”alusmaidensa” markkinoilla. Venäjän talousintegraatio KIE-maiden kanssa perustuu yhä enemmän sen myymään öljyyn ja kaasuun. Kun maailmankaupassa yleensä korkeamman jalostustasteen tuotteiden merkitys on kasvanut raaka-aineiden kustannuksella, ovat Venäjän ja KIE-maiden kauppasuhteet 1990-luvulla muuttuneet korostetusti raaka-aineiden kaupaksi.

KIE- ja IVY-maat kuuluivat samaan sosialistiseen ryhmittymään ja IVY-maat astetta tiukemmin Neuvostoliiton kansantalouden kokonaisuuteen. Sosialistisen ryhmittymän talous oli kuljetusverkostoja ja teknisiä yksityiskohtia myöten pitkälle integroitu kokonaisuus, jonka puitteissa Venäjän mahdollisuudet kilpailla geoeconomisesti olivat 1990-luvulla periaatteessa hyvät.

Kuitenkin etenkin SEV:iin kuuluneiden KIE-maiden osuus Venäjän ulkomaankaupassa on supistunut selvästi. Suunnitelmatalouden kauden päättyessä vuonna 1992 SEV-maiden osuus Venäjän viennistä oli 14,1 prosenttia. Osuus laski tasaisesti koko 1990-luvun ollen vuonna 1999 enää 10,6 prosenttia. Tosin viennin arvo pysyi dollareina ilmaistuna lähes ennallaan. Se oli vuonna 1992 noin 7,7 miljardia dol-

laria ja vuonna 1999 noin 7,8 miljardia dollaria. Kaasun vienti selittää viennin arvon vakautta.

Huomattavasti selvemmin muuttui KIE-maiden osuus Venäjän tuonnista. Se oli vuonna 1992 vielä 10,8 prosenttia ja arvoltaan 4,6 miljardia dollaria. Vuosikymmenen lopussa osuus oli laskenut 5,3 prosenttiin ja arvoltaan 1,6 miljardiin dollariin. Myös KIE-maat ovat siis menettäneet asemiaan Venäjän avautuneilla markkinoilla ja Venäjän merkitys niiden kauppakumppanina on vähentynyt (ks. myös Muzlova 2001).

Valtaosa Venäjän viennistä koostuu kaasun, öljyn ja öljyjalosteita käsittävän tullinimekkeen alaisista tuotteista ja etenkin kaasusta. Sen osuus Venäjän viennistä vuonna 2000 esimerkiksi Puolaan oli 91 prosenttia ja Tšekin tasavaltaan 83 prosenttia. Koneenrakennuksen tuotteiden osuus Venäjän viennistä esimerkiksi Tšekin tasavaltaan oli vain noin 5 prosenttia.

Entisistä SEV-maista Bulgaria ja Romania ovat taloudellisessa kehityksessään EU:iin liittyviä Tšekin tasavaltaa, Puolaa ja Unkaria jäljessä. Siksi esimerkiksi Venäjän vienti Bulgariaan tarjoaa hyvän vertailukohdan Puolan ja Tšekin kehitykseen. Venäjän viennistä Bulgariaan vuonna 2000 noin 70 prosenttia oli öljyn ja kaasun käsittävän tullinimekkeen alaista. Koneenrakennuksen tuotteiden osuus oli noin 16 prosenttia. Venäjän vienti KIE-maihin on siis lähinnä kaasua. Maiden tuonti Venäjälle on vähentynyt selvästi etenkin verrattuna kriisivuotta 1998 edeltäneeseen tasoon. Tuonti koostuu lähinnä koneenrakennuksen tuotteista.

Venäjä ei pysty merkittävästi vahvistamaan asemaansa KIE-maiden markkinoilla. Ne ovat pyrkineet integroitumaan länteen ja Euroopan unioniin ja parantamaan tuotantonsa teknistä tasoa. Lähentyminen NATO:n kanssa vähentää KIE-maiden asehankintoja Venäjältä. Suuri osa niiden kaupasta on jo Euroopan unionin kanssa. KIE-maat ovat vastaanottaneet huomattavia investointeja länsimaista. Investoinnit ovat integroineet maiden taloudet yhä tiiviimmin Euroopan unioniin (ks. esim. UNCTAD 1998; Valev & Ilinitš 1999). Esimerkiksi tuotantoverkostot ovat integroituneet monikansallisten yritysten tekemien investointien avulla. Venäläiset tuotteet eivät ole kilpailukykyisiä KIE-maiden markki-

noilla, ja myös KIE-maiden hyödykkeiden menestys kilpailulle avautuneilla Venäjän markkinoilla on ollut heikohko. Nämä ovat keskeisiä syitä taloudelliseen disintegraatioon ja Venäjän geoeconomisen aseman heikkenemiseen KIE-maissa.

Venäjä ja IVY-maat

Entisen Neuvostoliiton maat olivat suunnitelmatalouden kaudella tiivisti toisiinsa integroitunut kansantalouden kokonaisuus. Etenkin koneenrakennuksen alalla tuotanto perustui monopoliasemassa tai lähes monopoliasemassa olleisiin tuotantolaitoksiin, jotka sijaitsivat eri neuvostotasavalloissa (ks. esim. Melnikov 2001; Snyder 1993). Tämä johti intensiiviseen alueiden ja maiden väliseen vaihdantaan. Neuvostotasavaltojen välisissä hyödykkeiden liikkeissä ei ollut kyse varsinaisesta suhteelliseen etuun perustuneesta (ulkomaan-) kaupasta vaan keskushallinnon ohjaamista tavaratoimituksista. Vaihdanta ei siis perustunut taloudelliseen tehokkuuteen vaan tuotantokoneiston osien riippuvuuteen toisistaan. Tuotantokoneiston toimintaa ohjasi tarve luoda sotilaallisesti ja geopoliittisesti vahva valtio. Yksityisen tuotantolaitoksen päätösvalta oli rajoitettu.

Jo Neuvostoliiton loppuhetkinä tasavallat alkoivat keskittyä omien etujensa ajamiseen, mikä kiihdytti maan hajoamista (ks. esim. Yasin 1993, 23-26; Gaidar 1996). Entisen Neuvostoliiton alueen talouden disintegraatio kiihtyi suunnitelmatalouden kauden päättyessä ja maiden itsenäistyessä. Disintegraation taustalla oli monia tekijöitä. Yhtenä sen ilmenemismuotona oli kaupan vähentyminen ja sen rakenteen muutos.

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen Venäjän vienti IVY-maihin kasvoi vuosina 1994-1996, mutta kääntyi sitten laskuun. IVY-maiden osuus viennissä oli korkeimmillaan vuonna 1996 (16,7%), mutta laski vuoteen 1999 mennessä 10,7 prosenttiin. Osuus nousi 13,4 prosenttiin vuonna 2000.

IVY-maiden osuus Venäjän tuonnista on ollut vientiä korkeampi. Vuosien 1994 ja 2000 osuus vaihteli noin 26 prosentin ja 36 prosentin välillä. Matalimmillaan osuus oli kriisivuonna 1998 (26,0%) ja korkeimmillaan vuonna 2000 (34,4%).

Venäjän vienti IVY-maihin keskittyi 1990-luvun

kuluessa yhä enemmän öljyyn ja kaasuun. Erityisen selvä osuuden kasvu tapahtui vuosikymmenen loppupuoliskolla. Niiden osuus vuonna 1994 Venäjän viennistä IVY-maihin oli 51,9 prosenttia. Seuraavana vuonna osuus putosi selvästi (36,1 %), mutta kääntyi kasvuun vuonna 1996 ollen 49,7 prosenttia ja nousen vuosikymmenen loppua kohti (1997/53,6 %, 1998/56,3 %, 1999/57,1 %) (Tamožennaja statistika vnešnei trgovli RF 1996, 1998, 2000). Pitkälle jalostettujen tuotteiden – lähinnä koneiden, laitteiden ja kulkuvälineiden – vienti Venäjältä IVY-maihin on vähentynyt 1990-luvulla. Venäjä on menettänyt asemiaan IVY-maiden markkinoilla huonon kilpailukykyä vuoksi.

Muutoksen taustalla on useita syitä. Neuvostotasavaltojen itsenäistyminen hajotti taloudellisen ja poliittisen päätösvallan pois Moskovasta. Itsenäistyminen ja talou uudistukset kulkivat rinnakkaisina disintegraatiota syventäneinä ja Venäjän geoekonomista vaikutusvaltaa heikentäneinä prosesseina (ks. Timmermann 1997). Venäjä on useimmille IVY-maille yhä keskeinen kauppakumppani, vaikka IVY-maiden osuus Venäjän ulkomaankaupasta on vähentynyt. Tässä suhteessa IVY-maiden tilanne siis eroaa KIE-maiden tilanteesta.

Entisen Neuvostoliiton maat ottivat kukin käyttöön omat valuuttansa, mikä hankaloitti niiden välistä kauppaa. Myös talou uudistukseen olennaisena osana kuuluneet yksityistäminen ja yritysten päätösvallan kasvu kiihdyttivät disintegraatiota ja heikensivät Venäjän mahdollisuuksia ylläpitää itsenäistyneitä maita taloudellisessa vaikutusvallassaan. Kukin maa pyrki yksityistämään yritykset omille kansalaisilleen ja yrityksilleen. Ulkomaalaisten – niin läntisten kuin venäläistenkin – mahdollisuudet hankkia yrityksiä haltuunsa olivat rajoitetut.

Neuvostoliiton tuotantoverkostot sijaitsivat usean neuvostotasavallan alueella. Maittain toteutettu yksityistäminen pirstoi saman arvoketjun tuotantolaitosten omistuksen erillisiin yrityksiin ja eri maihin, joiden kunkin piti markkinatalouden olosuhteissa huolehtia oman toimintansa kannattavuudesta. Tämä on ollut omiaan vähentämään hyödykkeiden liikkeitä tuotantoverkoston sisällä ja siten maiden välistä kauppaa.

Hyvin usein IVY-maiden talouden alamäkeä ana-

lysoineet venäläiset tutkijat pitävät suunnitelmatalouden tuotantoverkoston hajoamista maiden talouksien alamäen yhtenä syynä (ks. esim. Ingingarin 2001, 77; Melnikov 2001, 13; Rjazanov 1996, 8). Verkoston hajoaminen on kuitenkin pikemminkin seuraus kuin syy. Hajoaminen on ollut seurausta esimerkiksi yritysten toimintaperiaatteiden muutoksista, tuotantoverkoston lopputuotteiden huonosta kilpailukykyästä ja tuotannon kannattamattomuudesta.

IVY-maiden keskinäisen kaupan vähenemisen ja niiden talousintegraation luonteen muuttumisen taustalla ovat olleet myös ostovoiman laskusta seurannut alentunut kysyntä, vähentyneet investoinnit sekä vähittäismyynnin markkinoiden muutokset. Kysynnän vähentyminen on koskenut sekä kuluksia että investointihyödykkeitä ja myös sotateollisuuden tuotteita. Investointien lasku vähensi investointihyödykkeiden kysyntää entisen Neuvostoliiton tasavalloissa, mikä selittää koneiden ja laitteiden vähentynyttä vientiä Venäjältä IVY-maihin. IVY-maiden keskinäiset investoinnit olisivat voineet lisätä maiden välistä kauppaa, mutta nekin ovat olleet vähäisiä. Esimerkiksi vuonna 1997 vain 0,1 prosenttia Venäjän tekemistä ulkomaisista investoinneista suuntautui IVY-maihin (UNCTAD 1998). Ukrainaan vuosina 1995-98 tehtyjen ulkomaisten investointien osalta Venäjä oli vasta viidennellä tilalla. Sen edellä olivat Yhdysvallat (investoinnit 924 miljona dollaria), Saksa (609 milj.), Iso-Britannia (338 milj.) ja Alankomaat (392 milj.) (Statistični štšoritšik Ukraini za 1997 rik). Venäjällä on koko 1990-luvun ollut selvä halu pitää Ukrainaa vaikutuspiirissään, mutta sillä on ollut tähän hyvin rajoitetusti geokonomisia keinoja (ks. D'Anieri 1999). Venäläiset investoinnit Ukrainaan olisivat tärkeitä maan investointihyödykkeiden viennille ja lujittaisivat yritystason integraatiota maiden välillä.

IVY-maihin on tehty selvästi vähemmän läntisiä investointeja kuin KIE-maihin. Vähäisten ulkomaisten investointien yksi seuraus on ollut juuri monikansallisten yritysten sisäisen kaupan vähäinen määrä IVY-maissa. Maailmankaupassa monikansallisten yritysten sisäisellä kaupalla on suuri merkitys (ks. esim. Dicken 1998). Tässä suhteessa IVY-maiden tilanne eroaa KIE-maista.

Yrityksen päätöksenteko avainasemassa talousintegraatiossa

Yksityistämisellä tavoiteltiin muiden tavoitteiden ohella yritysten toimintaperiaatteiden muutosta. Yritysten tuli pyrkiä kannattavuuteen eikä suunnitelmatalouden kauden alueiden välillä tapahtunut tavaravaihto ollut perustunut (välttämättä) yrityksen näkökulmasta kannattavaan toimintaan tai ulkomaankaupan perustana olevaan suhteelliseen etuun hyödykkeiden tuotannossa.

Yksittäisen yrityksen näkökulmasta esimerkiksi raaka-aineen tai yleensä tuotantopanosten toimittaminen entiseen tapaan toiseen IVY-maahan muuttui kannattamattomaksi, mikäli toimitetuista hyödykkeistä ei maksettu riittävästi. Myös venäläisten yritysten kannatti mieluummin viedä jalostamaton raaka-aine maailmanmarkkinoille ja saada siitä maksu valuuttana kuin toimittaa raaka-ainetta toiseen IVY-maahan, josta maksua ei kuulunut. Yritykset saattoivat myös hankkia tuotantopanoksia IVY-alueen ulkopuolelta normaalin (suhteelliseen etuun ja kannattavuuteen perustuvan) ulkomaankaupan puitteisissa.

Venäjällä nähdään IVY-maiden yritysten – etenkin länsimaiden omistamien – haluttomuus toimittaa raaka-aineita Venäjän teollisuudelle usein itsetarkoituksellisenä venäläisten yritysten toiminnan hankaloittamisena ja pyrkimyksenä irrottautua sen vaikutuspiiristä. Venäjä on esimerkiksi riippuvainen tietyistä Kazakstanissa olevista kaivannaisista, joiden omistus on siirtynyt länsimaisten yritysten käsiin. Ne puolestaan edellyttävät toimituksiltaan normaalia liiketaloudellista kannattavuutta, minkä vuoksi maksuvaikeuksissa oleva venäläinen jalostustoiminta kärsii raaka-ainepulasta (Melnikov 2001, 23-26).

Yksittäinen yritys toimii luonnollisesti oikein pyrkiessään voittonsa maksimointiin. Venäjän ja IVY-maiden välisen kaupan supistumisessa on siis ollut taustalla yritysten toimintaperiaatteiden muutos eli talousuudistusten tavoitteiden toteutuminen yritystasolla. Transitiotalouksissa yritysten toimintaa ohjaavat tekijät ja tavoitteet eivät kuitenkaan ole olleet aivan samoja kuin vakiintuneissa markkinatalouksissa, mikä on luonut poikkeaviakin käytäntöjä

niiden toimiin (Avdaševa 2000). Venäjän viennin painottuminen yhä enemmän raaka-aineisiin on tavallaan merkki siitä, että talousuudistuksen puitteissa yritysten toiminnan muutoksille asetetut tavoitteet ovat toteutumassa. Tämä vain on tehnyt kaupasta ja talousintegraatiosta Venäjän näkökulmasta luonteeltaan ja koostumukseltaan epätyydyttävää. Oman tuotantonsa raaka-ainehuollosta ja maansa geopoliittisesta ja geoeconomisesta asemasta huolestuneet venäläiset ovat olleet tyytymättömiä huomion kiinnittymiseen pelkkään yrityksen kannattavuuteen, jonka nähdään muodostavan uhan myös Venäjän kansantalouden pitkän tähtäyksen eduille. Samoin sen nähdään uhkaavan IVY:n talousintegraatiota ja maiden geopoliittisia ja strategisia etuja (ks. Melnikov 2001, 34-39). Yrityksen aseman voimistuminen talouden päätöksenteossa vaikeuttaa kansantalouden resurssien keskittämistä geopoliittisen voiman luomiseen ja ylläpitoon.

Venäjän heikentyneen geoeconomisen aseman taustalla on siis sekä Neuvostoliiton kaudelta että 1990-luvun kehityksestä seuraavia tekijöitä. Taloudellisen päätöksenteon ja talouden ohjauksen keskittäminen Moskovaan oli geopoliittisen voiman luomisen ja samalla sekä SEV-maiden että etenkin neuvostotasavaltojen hallinnan väline. Työnjako ja ylhäältä ohjattu tasavaltojen välinen tavaravaihto tekivät tasavalloista riippuvaisia kansantalouden kokonaisuuden toimivuudesta. Koko geopoliittinen valtapiiri oli yhden työnjaon yksikköä, ja kaikki pyrittiin tekemään oman ryhmittymän rajojen sisällä.

Venäjä ja Moskova menettivät vuoden 1991 jälkeen mahdollisuuden ohjata ja ylläpitää entisten neuvostotasavaltojen vaihdantaa, mikä johti taloudelliseen disintegraatioon. Moskovan (geo-) poliittisen voiman ja itsenäistyneiden maiden ohjausmahdollisuuksien hiipumisella oli siis myös geoeconomisia seurausvaikutuksia.

Luodut tuotantoverkostot ja niiden tuottamat hyödykkeet eivät kestäneet avautunutta kilpailua ja kannattavuuden vaatimusta (ks. esim. Treiviš 2000). Etenkään jalostetut hyödykkeet eivät ole olleet kilpailukykyisiä. Tuotantoverkoston ja vaihdannan osoittautuminen kannattamattomaksi riisti Venäjältä yhden mahdollisuuden pitää yllä tiivistä talousin-

tegraatiota sekä KIE-maiden että etenkin IVY-maiden kanssa. Suunnitelmatalouden aikaiset integraatiota ylläpitäneet verkostot menettivät merkitystään eikä niiden tilalle pystytty luomaan uusia.

Nykyisten ulkomaankaupan rakenteiden vallitessa Venäjä ei pysty nousemaan taloudellisesti vahvaksi kansainväliseksi toimijaksi eikä pysty palauttamaan vahvaa geopoliittista asemaa. Vain integroituen se pystyy voimistamaan talouttaan, mutta viime vuosikymmenen kehitys osoitti avautumisen vaikeuden. Venäjä tavoittelee nyt taloudellista kehitystä avautumisen ja integraation kautta pystyäkseen nousemaan painavaksi geopoliittiseksi toimijaksi. Sulkeutumisen ja omavaraisuuden strategia ei enää pysty turvaamaan vahvaa geopoliittista asemaa. Asetelma on kääntynyt pääläelleen, mikä korostaa muutoksen vaikeutta. Venäjällä on hyvin rajoitetusti välineitä, joiden turvin se pystyisi ratkaisvasti monipuolistamaan vientiään ja muuttamaan talousintegraation edellytyksiä itselleen suotuisammiksi.

Yritysten integraatio ja Venäjän geoeconomisen asema

Uusia integraation ja Venäjän kansainvälisen taloudellisen aseman voimistamiseen kykeneviä tekijöitä on lähdettävä etsimään yritystasolta ja yritysverkostoista. Valtioiden välisin sopimuksin ja kansainvälisten järjestöjen toimin voidaan vaikuttaa yritysten toiminnan edellytyksiin, mutta yritykset lopulta ratkaisevat talouden toiminnan käytännön.

Katset kääntyvät Venäjän talouden voimakkaimpiin ja kilpailukykyisimpiin sektoreihin eli lähinnä öljyn ja kaasun tuotannon yrityksiin. Osoittautuu siis, että sisäisen laajenemisen projekti ja sen tuloksena Länsi-Siperiaan rakennettu öljyn ja kaasun tuotanto nousee myös Venäjän geoeconomisen aseman selkärangaksi, jonka ympärille voi kehittyä myös maan rajojen ulkopuolella toimimaan kykeneviä yrityksiä. Vasta tällaiset yritykset vahvistavat Venäjän geoeconomista asemaa ja parantavat talousintegraation edellytyksiä. Länsi-Siperian öljy ja kaasu tuotetaan vaikeissa luonnonolosuhteissa, ja kansantalouden resurssit on yhä keskitettävä niiden tuotantoon. Tämän vuoksi kehittämättömät alueet maan

läntisissä osissa säilynevät kehittämättöminä ja elintasoltaan alhaisina. Näin elintasoerot läntisen Euroopan ja Venäjän läntisten osien välillä säilyvät suurina.

Todennäköisesti yritysten toiminnan laajentuminen maan rajojen ulkopuolelle hakee välineensä maan sisällä koetelluista toimintatavoista, vaikka Venäjän sisällä kehittyneet yritysten integraation muodot eivät tietyillä talouden sektoreilla ole siirrettävissä maiden välillä muodostuviksi jo pelkästään etäisyystehtävistä johtuen.

Yritysten väliset verkostot transitiotalouksissa ovat olleet laajan kiinnostuksen kohteina (ks. esim. Avdaševa 2000, 96-97). Avdaševan mukaan on erotettavissa karkeasti kolme yritysten integroitumisen mallia. Yritykset voivat integroitua arvoketjussa vertikaalisesti taaksepäin, eli ottaa yhteytensä tuotantopanosten toimittajia. Toisena mahdollisuutena on vertikaalinen integroituminen eteenpäin eli valmiiden tuotteiden markkinoille. Kolmantena mallina on horisontaalinen integraatio oman toimialan yrityksiin. Eri toimialat tarjoavat (pällekkäisiäkin) esimerkkejä integraatiosta.

Venäjän näkökulmasta taaksepäin integroitumisella on rajoituksensa IVY-alueen talousintegraatiossa, koska se itse tuottaa runsaasti raaka-aineita. Niillä IVY-maiden yrityksillä, jotka jalostavat Venäjältä tuotavia raaka-aineita, voi tietysti periaatteessa olla halua laajentua vertikaalisesti taaksepäin omistamaan Venäjän raaka-aineita tuottavia yrityksiä, mutta Venäjän halu antaa raaka-aineidensa omistusta ulkopuolisille on ollut vähäinen.

Elintarviketeollisuudessa yritykset ovat integroituneet vertikaalisesti taaksepäin tuotannon ja jalostuksen arvoketjussa. Monet yritykset ovat ottaneet hallintaansa koko arvoketjun alkutuotannosta vähittäismyyntiin ja laajentaneet toimintaansa sekä tuotantopanosten hankintaan että valmiiden tuotteiden markkinoille. Yritysten kannustimet liittyvät yhtäältä raaka-ainehuollon turvaamiseen ja toisaalta vähittäismyyntin kassavirran hallitsemiseen. Maatalouden 1990-luvun rakenteelliset muutokset vaikeuttivat teollisuuden raaka-ainehuoltoa. Etenkin maidon ja lihan tuotannon hajautuminen yksityisyrityksille vaikeutti tasalaatuisen ja edullisen raaka-aineen saatavuutta (Helanterä 1999, 40-42). Elintarviketeolli-

suuden yritysten oli itse investoitava alkutuotannon turvatakseen raaka-aineen määrän ja laadun. Ne laajensivat toimintaansa myös vähittäiskauppaan, koska myynnin kassavirta oli lähes ainoa sektorin rahan lähde.

Tiettyjen elintarvikesektorin osien arvoketjujen toiminta voi ulottua usean IVY-maan alueelle. Esimerkiksi lihanjalostuksessa Ukrainasta on tuotu runsaasti etenkin naudanlihaa venäläisen teollisuuden jalostettavaksi. Lähinnä edullisen hintansa takia Ukraina oli koko 1990-luvun suurin naudanlihan tuojia Venäjälle (Helanterä 2001, 146-147). Liha havainnollistaa kilpailukyvyyn merkitystä maiden rajojen yli toimivien arvoketjujen toiminnassa. Kauppa on riippuvaista arvoketjun kilpailukyvyistä vähittäismyynnissä.

Meijeriteollisuudessa arvoketjujen toiminnan ulottaminen rajojen yli on mutkikkaampaa säilyvyysongelmien takia, ja alalla on ollut havaittavissa liha-alasta poikkeavaa yritysten toiminnan laajenemista. Esimerkiksi Venäjän meijeriteollisuuden markkinajohtaja Wimm-Bill-Dann on ostanut alan yrityksiä Ukrainasta ja kehittänyt niitä oman toimintakonseptinsa mukaisiksi. Elintarvikesektorilla venäläisten yritysten laajentuminen IVY-maissa tapahtunee pääasiassa Venäjällä hyväksi havaitun toimintakonseptin soveltamisena muiden IVY-maiden markkinoille eli horisontaalisena integraationa. Elintarvikesektorin merkitys IVY-alueen talusintegraatiossa on rajallinen verrattuna esimerkiksi energiasektoriin.

Tärkeällä energia-alalla yritykset ovat integroituneet pääasiassa arvoketjussa eteenpäin. Erityisesti tämä on havaittavissa öljynjalostuksessa ja sillä on vaikutusta Venäjän ja IVY:n talusintegraation. Muutkin energiasektorin suuryritykset ovat integroituneet arvoketjua pitkin myös ulkomaille. Gazprom on hankkinut kokonaan tai osittaiseen hallintaansa etenkin kaasun siirron ja jakelun infrastruktuuria niin länsimaissa kuin Ukrainassakin. Sähkøyhtiö RAO EES puolestaan on integroitunut sekä taaksepäin että eteenpäin sähkön tuotannon ja jakelun arvoketjussa. Taaksepäin integroitumisessa on lähinnä ollut kyse sähkön tuotantoon tarvittavien kaivannaisten saamisen turvaamisesta (Ekspert 2001).

Öljy-yhtiöt ovat laajentaneet toimintaansa tuotteidensa jalostukseen ja myyntiin myös Venäjän ulkopuolelle ulottuvin toimin. Käytännössä kaikki suuret öljy-yhtiöt ovat investoineet öljynjalostukseen ja monet myös polttoaineiden vähittäismyyntiin. Laajentumisesta markkinatalousmaiden markkinoille voidaan mainita esimerkkinä, että LUKoil omistaa esimerkiksi huoltoasemaketjuja Euroopassa ja Yhdysvalloissa. Myös sen kilpailija JUKOS on ostanut huoltoasemaketjuja Euroopassa (Ekspert 2002).

Energia-alan yhtiöiden vertikaalista laajentumista kannustavat useat tekijät, jotka vaikuttavat sekä Venäjän sisällä että sen rajojen yli tapahtuvaan integraatioon. Vientitulojensa turvin energia-alan yritykset ovat niitä harvoja Venäjän talouden toimijoita, joilla on riittävästi pääomia investointeihin. Se antaa niille edun laajentumisessa arvoketjua pitkin tai muille talouden sektoreille. Toinen merkittävä laajentumista kannustava tekijä on energian hinnan säännöstely. Kuluttajat ja teollisuus eivät maksa käyttämästään sähköstä, lämmöstä ja kaasusta tuottajien näkökulmasta riittävää hintaa. Myös maksurästit sekä erilaiset rahan korvaavat maksuvälineet ovat energiasektorilla olleet runsaat (ks. esim. OESR (OECD) 2002, 121-130). Vertikaalinen laajentuminen eteenpäin ja pääsy jalostettujen tuotteiden markkinoille auttaa kiertämään tätä ongelmaa. Maksurästit ovat tarjonneet välineen vertikaaliseen laajentumiseen myös maan rajojen ulkopuolelle. Esimerkiksi venäläinen lannoitevalmistaja hankki haltuunsa Ukrainan suurimpiin lannoitevalmistajien kuuluvan Rivneazotin. Venäläisen osapuolen toimittama kaasu ja sitoutuminen investointeihin olivat keskeisiä haltuunoton mahdollistaneita tekijöitä (ks. Helanterä 2001, 72).

Monet IVY-maat ovat kuitenkin olleet haluttomia sallimaan venäläisten yritysten arvoketjua pitkin tapahtunutta laajentumista ja halunneet pitää energia- ja petrokemia-alan omassa kontrollissaan. Esimerkiksi Ukraina on joutunut kuitenkin sallimaan joidenkin yritystensä siirtymisen venäläiseen omistukseen maksuksi kaasuveloistaan (Gužva 2000; Svetlitsnaja 1999). Venäläisillä yrityksillä on länsimaaisia yrityksiä paremmat valmiudet sopeutua IVY-maiden ongelmallisiin liiketoimintaympäristöihin,

mutta niidenkin toimintaa haittaavat epävarmat olosuhteet ja niistä seuraavat korkeat kustannukset. Ei siis ole mitenkään itsestään selvää, että venäläiset suuryritykset haluavat investoida IVY-maihin tai toimia siellä, mikäli vaihtoehtona on toimia länsimaiden vakailla markkinoilla. Jälleen huomaamme, että yritystason kannattavuusnäkökohdat voivat vaikuttaa Venäjän geoeconomiseen asemaan ja IVY-integraatioon.

Venäjän energiasektorin ja petrokemian teollisuuden laajentuminen Ukrainaan havainnollistaa, että sektorin käytännön toiminnassa valtioiden välisten sopimusten merkitys on vielä huomattava. Venäjän suurimpien ja geoeconomisen aseman kannalta tärkeimpien yritysten ja federaation keskusvallan suhteet ovat tiiviit (ks. esim. Ulkopoliittinen instituutti 2000).

Venäjän talouden keskeiset resurssit ovat yhä tiiviisti paikkaan sidottuja, ja toiminnan laajentuminen maan rajojen ulkopuolelle jalostuksen arvoketjuja pitkin on maan geoeconomisen aseman keskei-

nen kysymys tulevaisuudessa. Tärkeimmät raaka-aineita tuottavat alueet ovat kaukana sekä maan väestökeskuksista että läntisistä kauppakumppaneista. Venäjän väestökeskusten merkitys taloudellisessa integraatiossa on siksi rajallinen. Venäjän geoeconomisen kehityksen keskeiseksi ongelmaksi nouseekin, millaisten verkostojen turvin ja minne venäläiset – lähinnä energia- ja petrokemian sektorien – yritykset laajentavat toimintaansa ja mitkä tekijät ohjaavat niiden käyttäytymistä.

Venäjän geoeconomisen aseman arvioinnissa on yhdistettävä transiititalouksien yritysten ja markkinoiden tutkimus geopolitiikan tutkimukseen. Esimerkiksi yritysten näkökulmasta toimiminen sekä Venäjän geopolitiikan että geoeconomian keskeisillä painopistealueilla IVY-maissa on yritysten liiketaloudellisten tavoitteiden kanssa ristiriidassa. Yritystason kannattavuusnäkökohdat näyttävät monin paikoin olevan törmäyskurssilla Venäjän geopolitistien ja geoeconomisten tavoitteiden kanssa.

Lähteet

- Avdaševa, S.B. (2000), *Hozjaistvennyje svjazi v rossijskoi promyšlennosti. Problemy i tendentsy poslednego desjatiletija*. Moskva: GU-VŠE.
- D'Anieri, Paul (1999), *Economic Interdependence in Ukrainian-Russian Relations*. Albany: State University of New York Press.
- Dicken, Peter (1998), *Global Shift. Transforming the World Economy*. London: Paul Chapman.
- Dugin, Aleksandr (1997), *Osnovy geopolitiki. Geopolitišeskoje buduštšeje Rossii*. Moskva: Arktogeta.
- Ekspert (2001), *Neftjanoi kompleks Rossii*. Doklad podgotovlen dlja obsuždenija na konferentsii po problemam razvitija neftjanogo kompleksa Rossii i jego roli v rasširennom vosproizvodstve otetšestvennoi ekonomiki. 23.11.2001. <http://www.eksper.ru/conference/mater/oil/>
- Ekspert (2002), Odnim transnatsionalom bolše. — *Ekspert 18 (325) 13.5.2002*, s. 4.
- Gaidar, Jegor (1996), *Dni poraženij i pobed*. Moskva: Vagrius.
- Gloveli, G. (2000), Geopolitišeskaja ekonomija v Rossii. — *Voprosy ekonomiki 11/2000*, 46-63.
- Grover, B. (1993), The “Geo” of the United States National Strategy. — *GeoJournal 31.2.*, 141-148.
- Gužva, I. (2000), Kievskije vektory. — *Ekspert 5 (218) 7.2.2000*, 35-37.
- Helanterä, Antti (1999), *Russian Agriculture in the 1990s. Changing Structures of Food Production with Special Reference to the North*. Julkaisuja Pohjoisesta ulottuvuudesta. Studies on the Northern Dimension; 4. Helsinki: Finnish Institute for Russian and East European studies.
- Helanterä, Antti (2000), Venäjän kehityksen traditiot. Näkökulmia integraatioon ja pohjoiseen. — *Terra 112:3*, 155-161.
- Helanterä, Antti (2001), *Ukrainan maatalous- ja elintarviketuotanto*. LTT-Tutkimus Oy:n julkaisuja; B-166. Helsinki: LTT-Tutkimus Oy.
- Helanterä, Antti & Veli-Pekka Tynkkynen (2002), *Venäjä ei voi maantieteelle mitään*. Helsinki: Gummerus.
- Isingarin, Nigmatžan (2001), *10 let SNG. Problemy, poiski, rešenija*. Sankt-Peterburg: Pallada-media.
- Kolosov, V.A. & N.S. Mironenko (2001), *Geopolitika i politišeskaja geografija*. Moskva: Aspekt press.
- Kolosov, V.A. & R.F. Turovski (2000), Geopolitišeskije predstavlenija v Rossii. Vozvrastšenije k istokam ili poisk novogo puti. — *Geopolitišeskoje položenije Rossii. Predstavlenija ili*

- realnost (red.) Kolosov, V.A. Moskva: Art-Kurer. 13-41.
- Kontseptsija natsionalnoi bezopasnosti Rossijskoi federatsii (2000). <http://www.scrf.gov.ru/documents/Degree/2000/24-1.html>
- Kotšetov, E. G. (1999), *Geoekonomika (Osvoenije mirovogo ekonomitšeskogo prostranstva)*. Moskva: Izdatelstvo BEK.
- Kuzik, B. (2000), Rossija na rubeže XXI veka. Strategija v uslovijah novyh geopolititšeskikh vyzovov. — *Ekonomitšeskije strategii 1/2000*, 19-30.
- Lavrov, S.M. (2001), *V kakom mire my živem?* Sankt-Peterburg: Vremja.
- Luttwak, Edward N. (1993), *The Endangered American Dream. How to Stop the United States from Becoming a Third-World Country and How to Win the Geo-economic Struggle for Industrial Supremacy*. New York: Simon & Schuster.
- Melnikov, V. A.(red.)(2001), *Rossija — Gosudarstva SNG. Vzaimodejstvije v bazovyh otrasljah promyšlennosti*. Moskva: Ekonomika.
- Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoi Federatsii (2001), *Kontsepsija vnešnei politiki Rossijskoi Federatsii*. <http://www.in.mid.ru/website/nsite-sv.nsf/msndoc/02.01.06.02>
- Mironenko, N.S.(1999), Problemy issledovanija prostranstvennyh struktur mirovogo hozjaistva. — *Prostranstvennyje struktury mirovogo hozjaistva* (red.) Mironenko, N.S. Moskva: Press-Solo. 6-30.
- Muzlova, G.D. (2001), Pereorientatsija i regionalizatsija vnešnei trgovli vostočnoevropejskikh partnerov Rossii v 90-h godah. — *Regionalizatsija v razvitii Rossii. Geografitšeskije protsessy i problemy* (red.) Treviš, A.I. & S.S. Artboleviski. Moskva: URSS. 86-101.
- Neklessa, Aleksandr (1999), Rossija v sisteme geoekonomitšeskikh koordinat XXI veka. — *Put v XXI vek. Strategitšeskije problemy i perspektivy rossijskoi ekonomiki* (red.) Lvov, D.S. Moskva: Ekonomika. 187-212.
- Neklessa, Aleksandr (2001), Novaja kartografija mira. — *Ekonomitšeskije strategii 2001/zima*, 32-41.
- OESR (OECD) (2002), *Ekonomitšeskije obzory OESR 2001-2002. Rossijskaja Federatsija*. Moskva: Ves Mir.
- O'Loughlin, John & Luc Anselin (1996a), Geoeconomic Competition and Multilateralism in the World Economy. — *Annals of the Association of American Geographers* 87:2, 264-279.
- O'Loughlin, John & Luc Anselin (1996b), Geoeconomic Competition and Trade Bloc Formation: United States, German and Japanese Exports, 1968-1992. — *Economic Geography* 72:2, 131-158.
- Rjazanov, V.T. (1996). Ekonomitšeskaja integratsija v SNG. Predposylki, vozmožnosti, problemy. — *Integratsionnyje protsessy v stranah SNG* (red.) Rjazanov, V.T. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo SPbU. 5-34.
- Rom, V. Ja. & V.P. Dronov (1997), *Geografija Rossii. Naselenije i hozjaistvo*. Moskva: Drofa.
- Snyder, Tim (1993). Soviet Monopoly. — *Economic Consequences of Soviet Disintegration* (ed.) Williamson, John. Washington D.C.: Institute for International Economics. 175-243.
- Statistitšni štšoritšnik Ukraini za 1997 rik (1999). Deržavni komitet statistiki Ukraini. Kiev: Ukrainska Entsiklopedia.
- Štšetinin, V.D. (2001), *Ekonomitšeskaja diplomatiya*. Moskva: Meždunarodnye otnošenija.
- Svetlitšnaja, S. (1999), Bez medovogo mesjatsa. — *Ekspert* 48/1999 (20.12.1999), 54-56.
- Symons, Leslie (1990), *The Soviet Union. A Systematic Geography*. New York: Routledge.
- Tamožennaja statistika vnešnei trgovli RF (1996). Moskva: Gosudarstvennyi tamožennyi komitet RF.
- Tamožennaja statistika vnešnei trgovli RF (1998). Moskva: Gosudarstvennyi tamožennyi komitet RF.
- Tamožennaja statistika vnešnei trgovli RF (2000). Moskva: Gosudarstvennyi tamožennyi komitet RF.
- Timmermann, H. (1998), Protsessy dezintegratsii i reorganizatsii SNG.— *Mirovaja ekonomika i meždunarodnyje otnošenija* 12/1998, 41-46.
- Treviš, A.I. (2000), Ostrov Rossija na poroge XXI veka kak tšast mirovoi ekonomiki. — *Geopolititšeskoje položenije Rossii. Predstavljenija i realnost* (red.) Kolosov, V.A. Moskva: Art-Kurer. 41-74.
- UNCTAD (1998), *World Investment Report 1998. Trends and Determinants*. New York and Geneva: UN.
- Ulkopoliittinen instituutti (2000), Talouselämän eliitit ja Venäjän ulkopoliitikka. — *Venäjä 2000: 5*. Helsinki: Ulkopoliittinen instituutti.
- Valev, E.B. & J. V. Iiitš (1999), Tsentralno-vostotšnaja Evropa v mirovom hozjaistve. Sovremennoje položenije i razvitije integratsionnyh protsessov. — *Prostranstvennyje struktury mirovogo hozjaistva* (red.) Mironenko, N.S. Moskva: Press-Solo. 394-415.
- Yasin, Evgeni (1993), The Economic Space of the Former Soviet Union, Past and Present. — *Economic Consequences of Soviet Disintegration* (ed.) Williamson, John. Washington D.C.: Institute for International Economics. 13-37